

nışlara karşı rıfk, hilim, sabır, af gibi kavramlarla ifade edilen erdemler müslüman insanı Câhiliye insanından ayıran nitelikler olarak değerlendirilmiş, bilhassa güçlü ve haklı olduğu halde hilim ve rıfk ile muamele etmenin değerine vurgu yapılmıştır. Hz. Ömer'e atfedilen bir sözde Allah katında devlet başkanının rıfkından daha değerli bir erdem, yine onun sertlik ve hiddetinden daha çirkin bir erdemsizliği bulunmadığı belirtilir (Pellat, s. 39-40). Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen ayrıntılı bir müslüman tanımında, "Müslüman dininde güçlü, kararlı ve yumuşak huylu kişidir; imanı sağlam, bilgili ve halim, zeki ve rıfk sahibidir, haklı iken bağışlayıcı, güçlü iken cömert, dostluğu ve arkadaşlığı güzel, öfke halinde sabırlıdır" şeklinde ifadeler yer alır (Gazzâlî, III, 166). İbn Hibbân'ın rıfk ile akıl arasında bir ilişki gördüğü anlaşılmaktadır. Ona göre akıllı insan daima rıfk ile davranmalıdır. Yumuşaklığın düzeltmediği şeyi sertlik hiç düzeltmez. Akıldan daha sağlam bir dayanak bulunmadığı gibi rıfkta daha hayırlı bir rehber de yoktur. Rıfkı terkeden sertliğe yönelir, sertliği seçen tehlikelerle yüzyüze kalır (*Ravzatü'l-ûkalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'*, s. 215-223). İbn Abdülberr'in rıfk ve iktisat (orta yol) kelimelerini aynı başlıkta kullanması ve bu iki kavramı bir arada işlemesi rıfkın "her türlü davranışta uyumluluk" anlamı da içerdiğine işaret etmektedir (*Behcetü'l-mecâlis*, I, 217-220). Gazzâlî de insan davranışlarının her türlü aşırılıktan uzak olması gerektiğine, şiddet ve yumuşaklıkta bu dengenin gözetilmesinin önemine dikkat çeker; ancak insanın tabiatı şiddete meyilli olduğu için dinde rıfka daha çok önem verildiğini ifade eder (*İhyâ'*, III, 184-186).

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "rîk", "lyn" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "rîk", "lyn" md.leri; *Müsned*, III, 199; IV, 362, 366; VI, 58, 62, 93, 112, 257, 258, 260; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), VIII, 534-535; İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ûkalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'*, Beyrut 1397/1977, s. 215-223; İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-siyer fi müdâvâti'n-nüfûs*, Beyrut 1405/1985, s. 48, 62, 75; İbn Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis*, I, 217-220; Gazzâlî, *İhyâ'*, II, 333-334; III, 166, 184-186; Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 272; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut 1412/1992, I, 545, 546; Ch. Pellat, *Risâle fi'l-hilim 'inde'l-Arab*, Beyrut 1973, s. 39-40.

MUSTAFA ÇAĞRICI

RIK

(الرِّق)

Kölelik anlamında fıkıh terimi

(bk. KÖLE).

RİTL

(الرِّطَل)

Arap dünyasındaki
en yaygın ağırlık birimi.

Rıtl (ratl, çoğulu ertâl) kelimesi Grekçe litranın Süryânîce yoluyla Arapça'ya geçmiş şeklidir. Aslı Latince "dengelemek, denkleştirmek, tartmak" anlamındaki *libro*dan türeyen "denge, terazi, tartı" mânasındaki *libradir*. Kelime Türkçe'ye Arapça'dan aynen, Grekçe'den *lidre* ve *lodra* biçiminde geçmiştir. Sofya'da $\frac{1}{4}$ okkalık yani 100 dirhemlik ağırlık birimine *rtlenica* adı verilirdi.

Fıkıh kitaplarındaki rıtl ile Bağdat rıtlı kastedilir. Fitre, toprak mahsulünün zekât nisabı ve abdest suyunun miktarı gibi hususlarda ölçü birimi rıtlıdır. Diğer ölçü birimleri gibi yer, zaman ve tartılan şeyin cinsine göre değişiklik göstermişse de bunun değeri genellikle 12 ukyyeye veya kantarın % 1'ine eşit olmuştur. Birçok ülkede meselâ yağ, sirke, biber ve ipek gibi mallar için müstakil rıtlar kullanılmıştır. Çeşitli bölgelerin kendilerine has kütle ölçü birimlerinin asıl mahallî isimleri yerine bazı kaynaklarda rıtl (ağırlık) kelimesiyle anılması karışıklığı arttırmıştır.

İslâmiyet'in ilk yıllarına ait Mekke rıtlı 480 dirheme eşittir. Modern çalışmalarda bunun metrik karşılığı 1,5 kg. civarında hesaplanmakla beraber söz konusu dirhem Câhiliye devrinden beri varlığını sürdüren tek dânekten ibaret 0,7083 gramlık dirhem ise rıtlın değeri 340 gr. olur ki bu da Roma-Mısır librası / argiriki litra ile aynı şeydir. Klasik kaynakların verdiği bilgilerden Mekke rıtlının -muhtemelen Abbâsîler'in etkisiyle- 816 gramlık Bağdat menni ile özdeşleştiği anlaşılmaktadır. VII. (XIII.) yüzyıl tarihçisi İbnü'l-Mücâvir Mekke rıtlının karşılığını 130 dirhem olarak kaydeder. J. Saris, 1612'de 20 Mekke rıtlının değerinin 23-24 "pound avoirdupois" (ağırlık poundu) arasında oynadığını söyler ki bu 544 gramlık Bâbil küçük minasına veya onun hafif bir versiyonuna işaret edebilir. J. Fryer'e göre 1675'te Mekke ferâsilesi 27 ağırlık pounduna veya 30 rıtlı eşittir (Hinz, s. 28). Bundan 408 gramlık ($27 \times 453,3 \text{ gr.} = 12,24 \text{ kg.} = 30 \times 408 \text{ gr.}$) Bağdat rıtlının Mekke'de de kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Klasik kaynakların çoğu Medine rıtlının Bağdat'ınkinin 1,5 katına yani 195 dirheme (612 gr.), Muhammed b. Ahmed el-Makdisî ise (ö. 390/1000 civarı) 200 dirheme eşdeğer olduğunu bildirir. Ona göre Ye-

men rıtlı Bağdat'ınkinin aynısıdır. Arabistan'ın kuzeybatısındaki Medyen ve Eyle'de Dimaşk rıtlı kullanılmıştır. Fransa Ticaret Odası bülteninde kaydedilen bilgilere ve Osmanlı Dünyûn-ı Umûmiyye İdaresi verilerine dayanan George Young 1890'larda 113 dirhemlik Mısır-Cidde rıtlının metrik karşılığını 360 gr. olarak verir.

Klasik kaynakların 128, $128\frac{4}{7}$ ve 130 dirhem şeklinde üç farklı değer yüklediği 408 gramlık Bağdat rıtlı Abbâsî Devleti'nin etkisiyle bütün İslâm coğrafyasında standart şer'î ağırlık ölçüsü olarak benimsendi. Bu 96 drahmilik Antalya librası ile aynı şey olmalıdır. Kalkaşendî (ö. 821/1418) bunun kendi döneminde hâlâ kullanıldığını bildirir. Şerif el-İdrîsî (ö. 560/1165) Bağdat rıtlını 180 dirhem (*el-Ekyâl*, III, 344), Safedî (ö. 764/1363) 125 miskal olarak kaydeder. V. (XI.) yüzyılda Beled'de 210 miskallık bir rıtlı ve bunun iki katı ağırlığında bir başkası kullanılmıştır. Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Meyyâfârikîn rıtlının 480 dirhem olduğunu söyler. Hasan el-Cebertî ve Mustafa ez-Zehabî'ye göre el-Cezîre rıtlının ağırlığı 162 dirhemdir. Young'un kayıtlarından el-Cezîre'de Osmanlı okkasının rıtlı adıyla anıldığı anlaşılmaktadır.

Mısır'ın eyaletlerinde farklı mallar için değişik rıtlar kullanılmıştır (meselâ Yukarı Mısır'a has et ve ekme rıtlı diğerlerinden farklıdır). Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân devrine (685-705) ait olup Dimaşk Millî Müzesi'nde muhafaza edilen 175,5 gramlık birim muhtemelen yarım rıtlıdır. Aşınma payı da eklendiğinde bunun bütünü 354,16 gramlık Batlamyus rıtlına tekabül edebilir. III. Yezîd'in iktidarında (126/744) üretilen ve halen Walters Art Gallery'de (Baltimore) korunan 337,55 gr. ağırlığındaki rıtlı 340 gramlık argiriki litra olmalıdır (söz konusu birimlerle ilgili olarak bk. Ettinghausen, s. 857-860). Abbâsîler devrine ait camdan mâmul ayar ağırlıklarından anlaşıldığına göre Mısır rıtlının değeri 96 dirheme (306 gr.) eşittir. Bu 9 ukyyelik Roma rıtlı olmalıdır. Bazı bulgular 306 gr. hesabını doğrular (Hinz, s. 28). Varlığı muhtemelen Abbâsîler dönemine kadar geri giden 160 dirhemlik (510 gr.) büyük rıtlı basit mallar için kullanılmıştır. Bunun Arbor'da (Michigan) korunan yıpranmış bir örneği 492,6 gramdır. Çıkış tarihi tam olarak bilinmeyen 144 dirhemlik (456,96 gr.) rıtlı Kahire, Fustat ve civarında VI. (XII.) yüzyıldan Yeniçağ'a kadar büyük rıtlın yanı sıra hâkim bir yer tutmuştur. Fâtımîler devrinde (XI-XII. yüzyıllar) $437\frac{1}{2}$ gramlık tam rıtlı Mısır'da da kullanımda olmalıdır (bunun bir örneği Louvre Müzesi'nde ko-

runmaktadır). Aynı dönemde ekmek, et ve diğer bazı maddeler için (bunların bir listesi için bk. Es'ad b. Memmâtî, s. 362) 144 dirhemlik Mısır rıtlı, baharat ve pamuk için Avrupalılar'ın "ratl forfori" dediği 150 (İbn Hazm'a göre 160; Makkarî, II, 516) dirhemlik fülful rıtlı, keten için Vali Leys b. Fazl'a (799-802) nisbet edilen 200 dirhemlik Leys rıtlı, bazı gıda maddeleri ve metaller için (bunların bir listesi için bk. Es'ad b. Memmâtî, s. 361-362) Cüzâm kabilesinin boy-larından Cerî b. Avf'a nisbetle anılan 312 dirhemlik Cerevî rıtlı kullanılırdı. İtalyan ticaret rehberlerine göre fülful rıtlı 413-439,88 gr., Leys rıtlı 578,361-620,46 gr., Cerevî rıtlı 903,69-969,96 gr. ve bakır rıtlı 2,44 Venedik hafif libresi (736,6 gr.) ağırlığındaydı (Ashtor, XLV/3 [1982], s. 472-474; *EI*² [İng.], VI, 118-119).

Diğer bazı Mısır rıtları şunlardır:

Yer	VI-VIII. (XII-XIV.) yüzyıl	XI-XII. (XVII-XVIII.) yüzyıl
Feyyûm	150 dirhem	150 dirhem
Kalyûb		150 dirhem
Meymûne		168 dirhem
Bilbis	180 dirhem (1,25 Mısır rıtlı)	
Kus	315 dirhem (et, ekmek ve sebze için)	
Dimyat	330 dirhem (2,25 Mısır rıtlı + $\frac{1}{2}$ ukıyye)	330 dirhem
Füvve		360 dirhem
Mahalle	384 dirhem	400 dirhem
Semennûd	312 dirhem (2 $\frac{1}{6}$ Mısır rıtlı)	300 dirhem
Asyût	1600 dirhem (et ve ekmek için)	1000 dirhem
Aclûn	1200 dirhem	1000 dirhem
Tahtâ	1000 dirhem	
İhmîm	1000 dirhem (et ve ekmek için)	
Tahâ		1200 dirhem

Osmanlı Devleti, 928 Cemâziyelevvelinde (Nisan 1522) Mısır ölçülerini yeniden ayarladı; buna göre her 100 dirhem 96 dirheme, her 100 rıtlı 95,5 rıtlı eşitlendi. XVIII. yüzyılda Kahire'de tahıl ölçümüne mahsus kapan rıtlı 12, yağ, peynir, bal, et ve sebze ölçümünde kullanılan yağcı rıtlı 14, Mansûre rıtlı 16 ukıyyeye eşitti. 1802'de Yûsuf Paşa'nın kullanımını zorunlu kıldığı 144 dirhemlik (~ 1 lb. 2 oz.) rıtlı 1835 yılında standart rıtlı ilân edildi. Alfred von Kremer, 1850'lerde Mısır rıtlının metrik karşılığını 450 gr. (= 144 × 3,125 gr.) olarak verir. Mahmud Bey'e göre Mısır hükümetinin bulguları 144 dirhemlik Mısır rıtlının metrik değerini 444,9312 gr. göstermiş, ancak dirhem karşılığı 3,12 gr. olarak ayarlandığı için XIX. yüzyılın sonlarında resmen 449,28 grama sabitlenmiştir.

Suriye'de 340 gramlık Roma librası Emevîler devrinde de varlığını korudu. III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Suriye'nin birçok eyaletinde 600 Dimaşk dirhemine (1,904 kg.) eşit daha ağır bir rıtlı kullanılıyordu. VI-VIII. (XII-XIV.) yüzyıllarda Dimaşk ekmek rıtlı 3 Mağrib rıtlına denkti. Kalkaşendî'nin verdiği bilgilerden Memlûkler devrinde söz konusu 600 Şam dirheminin 592,5 Mısır dirhemine eşit olduğu anlaşılmaktadır. İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) Dimaşk rıtlının 4 Mısır rıtlına denk olduğunu belirtir. Avrupa ticaret rehberleri XIV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın başları arasında Dimaşk rıtlına 1,742125-1,867626 kg. arasında değişen değerler verir (Hinz, s. 30; Ashtor, XLV/3 [1982], s. 476-477). Makdisî'ye göre Humus'tan Cîfâr'a kadarki bölgede en yaygını 600 dirhemlik olmak üzere çeşitli rıtlar kullanılırdı. Bunlar arasında en ağır Akkâ'nınki, en hafifi Dimaşk'inkiydi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Jean de Thévenot, Dimaşk rıtlının 5 Fransız livresine denk düştüğünü bildirir. İbn Âbidîn (ö. 1836) kendi zamanında bu birimin 700 dirhemden daha ağır olduğunu söyler. XIX. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu rıtlı 5,25 Paris livresine (~ 2,6 kg.) eşitti. Dimaşk ipek rıtlı ise 1,93-2 kg. arasında değişirdi. XIX-XX. yüzyıllara ait 10 ukıyyelik Osmanlı Şam rıtlının metrik karşılığı olarak 2-2,5 okka yani 2,564-3,205 kg. arasında değişen değerler verilir.

Suriye'de başka rıtlar da vardı. Meselâ IV. (X.) yüzyılda Kınnesrî'nin 400 dirheme eşitti. Sonraki yüzyılın ilk yarısından XVIII. yüzyıla kadar Halep'te Fâtımî Halîfesi Zâhir'in (1021-1036) adını taşıyan 336 miskallik = 480 dirhemlik (1,428 kg.) Zâhir rıtlı kullanılırdı. VI. (XII.) yüzyılın sonuna doğru Şeyzerî, Halep rıtlını 724 dirheme (2,279259 kg.) eşittir. Paxî'nin verdiği bilgiden Halep, Lazkiye, Hama ve Cebele'de kullanılan rıtlın metrik karşılığı 2,168856 kg. olarak bulunur. Pegolotti'nin 1335'te Halep kantarı için kaydettiği değerden hareketle rıtlı 2,28 kg. civarında hesaplanır. Aynı yüzyılda İbnü'l-Uhuve'nin 720 Dimaşk dirhemi (2,2848 kg.) olarak bildirdiği Halep rıtlı XIX. yüzyıla kadar kullanımda kalmıştır. 724 ve 720 dirhemlik rıtlar arasındaki fark muhtemelen Halep dirheminin değerindeki değişimin göstergesidir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında De Thévenot bunu 5,5 Marsilya livresiyile (~ 2,352 kg.) karşılar. Halep'te XVII-XVIII. yüzyıllarda ayrıca Suriye ipeğine özel 700 dirhemlik (~ 2,217 kg.) başka bir rıtlı vardı. İran ipeği için 680 dirhem = 5 $\frac{1}{3}$ Marsilya livresi ağırlığında (~ 2,1537 kg.), metal, kâfur, buhur ve ba-

harat için yine 600 dirhemlik (~ 1,9 kg.) iki rıtlı daha kullanılıyordu. Kavalalı İbrâhim Paşa Halep'i işgal ettiği zaman (1832-1840) rıtlın yerine 400 dirhemlik okkayı (hokka) kullanıma koydu. Okkanın dirhemi Halep rıtlının dirheminden % 4 daha hafifti. 1848 yılı civarında vali standartlaştırma amacıyla İstanbul okkasını kullanıma soktu. Ancak rıtlı 800 dirheme (2,56589 kg.) çıkarak iki okkalık ve 12 ukıyyelik bir birim olarak varlığını sürdürmesi tavsiyesine de uydu. Daha çok şekerleme, baharat ve kalay gibi Frenk mallarının mübadelesine tahsis edilen bu rıtlı Lübnan'da da kullanılırdı. 1860 yılı civarında rıtlın ağırlığını 1000 dirheme yükselterek 10 ukıyyeye böldü. Cevdet Paşa'nın valiliği zamanında (1866-1868) altın ve ipek gibi değerli mallara has dirhemler esas alınarak yine 10 ukıyyelik ve 1000 dirhemlik (3,2073625 kg.) standart yeni rıtlar çıkarıldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Thiollet'nin 6 Paris livresine denk saydığı Halep rıtlı bu olmalıdır. Thiollet ayrıca 5,5 livrelilik (= 1,4 İstanbul rıtlı) bir kalay rıtlının varlığını da kaydeder. Şeyzerî'ye göre Humus ve Maarre rıtlı 864, Hama'nınki 660, Benî Münkız'ın (1081-1157) çıkardığı Şeyzer rıtlı ise 684 dirhemdi. III. (IX.) yüzyılda Diyarbekir'de kullanılan 660 dirhemlik rıtlı Hama'nınkiyle aynı olmalıdır. Kalkaşendî, Hama rıtlının değerini 720 Dimaşk dirhemi olarak bildirir. Hasan el-Cebertî'ye (ö. 1188/1774) göre de Halep, Hama ve Gazze rıtlının ağırlığı 720 dirhemdir.

Kalkaşendî, Trablusşam'da 600 dirhemlik Dimaşk rıtlının kullanıldığını söyler. Hasan el-Cebertî ve Mustafa ez-Zehabî burada ayrıca 630 dirhemlik bir rıtlın varlığını kaydeder. Avrupa kaynaklarından XIV ve XV. yüzyıllarda Trablusşam rıtlının 1,8 kg. civarında, Haçlılar dönemindeki bir başka kaynaktan ise 1,973-1,9862 kg. arasında olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında 1,86 kiloluk bir rıtlı vardır (a.g.e., XLV/3 [1982], s. 477-478). XI-XVIII. yüzyıllar arasında Kudüs, el-Halîl, Nablus ve Ba'lebek rıtlı 800 dirhem idi (2,5386-2,56589 kg.). Ancak Mustafa ez-Zehabî, Kudüs rıtlının 864 dirhem olduğunu belirtir. Bu bilgiyi, söz konusu rıtlın her biri 514,354 gramlık 5 Bohemya pfunduna eşit olduğunu söyleyen XVII. yüzyıla ait bir kaynak da doğrular. Ancak XIX. yüzyılda rıtlı 2,25 okka = 900 dirhem = 2,88662625 kg. ağırlığındadır (Hinz, s. 29-30; *EI*² [İng.], VI, 118). Tarâvne, XIX-XX. yüzyıllardaki Osmanlı Nablus rıtlının ağırlığını yaklaşık 3 kg. olarak kaydeder. Kalkaşendî'ye göre Gazze rıtlı 720 Mısır dirhemine denkti. VIII. (XIV.) yüzyılda Ke-

rek (Ürdün) rıtlı 900 dirhemdi. Bu ise Buhûti'nin (ö. 1051/1641) sözünü ettiği 900 dirhemlik (2,856 kg.) Ba'lebek rıtlının aynı olabilir. Hasan el-Cebertî, Beysân rıtlı için aynı karşılığı verirken Remle rıtlının 742 dirheme denk geldiğini bildirir. Pegolotti bunun 1,12 Magosa rıtlına (~ 2,462 kg.), Paxi ise 8 Venedik hafif libresine (~ 2,415) eşit olduğunu belirtir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sayda'nın küçük rıtlı 5 Paris libresinden az (2,5 kilodan biraz eksik), Remle'ninki 7 Paris libresine (~ 3,5 kg.) yakındı. Söz konusu Sayda rıtlı 760 dirhem olmalıdır. Haçılar'ın idaresi altındaki Akkâ'nın rıtlı Magosa'nınkiyle aynı olup Pegolotti'ye göre 2,25 Sivas mennine veya 100 rıtlık Akkâ kantarı 670 Floransa libresine eşitti; böylece rıtlın değeri 2,278 kg. civarında hesaplanır. Bu muhtemelen 720 dirhemlik rıtlıdır. Ancak Akkâ müslümanlar tarafından geri alındıktan sonra şehirde Dimaşk rıtlı kullanılmaya başlanmıştır (Ashtor, XLV/3 [1982], s. 479). Hasan el-Cebertî ise Akkâ rıtlının ağırlığını 950 dirhem olarak kaydeder. XVII-XVIII. yüzyıllarda ham pamuk 2,4 kiloluk Akkâ rıtlıyla tartılırdı (Abdel-Nour, s. 108). III. (IX.) yüzyılda Beyrut rıtlı 620 dirhemdi. Buhûti, Halep rıtlının Beyrut'ununkiye denk düşüğünü söylerse de Avrupa ticaret rehberlerinin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadıyla 1,05 Halep rıtlına karşılık gelen Beyrut rıtlının metrik değeri 2,259 kg. civarındadır (Ashtor, XLV/3 [1982], s. 478-479).

Anadolu'da Bizans dönemine ait rıtlı Rûmî (Roma pondusu) 72 miskale = $102\frac{5}{7}$ dirheme (muhtemelen 326,4 gr.) eşitti. Yüzyıllar sonra Hasan el-Cebertî ve Mustafa ez-Zehebî de buna aynı karşılığı verir. III-V. (IX-XI.) yüzyıllarda Ahlat ve Nusaybin rıtlı 210 miskal = 300 dirhemdi. Aynı yüzyıllarda Erzen (Ahlat yakınlarında bir yer) rıtlı 220 miskal = 330 dirhemdi. VIII. (XIV.) yüzyılda Harran rıtlı 720 dirhemdi. Bu küçük birimlere karşılık Türkler'in hâkimiyeti altındaki Anadolu'da en hafifi 8, en ağırı yaklaşık 12 Mısır rıtlına denk olan muhtelif rıtlar kullanılırdı. Osmanlılar'ın son yüzyıllarında "hünkârî" adıyla anılan Urfa ve Maraş rıtlı 6 İstanbul okkasına (2400 dirhem = 7,69767 kg.) eşittir. Bu Cizre menniyle aynı şeydir. Birecik ve Suroç rıtlı 804, Zeytûn'ununki (Maraş) 1008 dirheme, Rumkale'ninki (Halfeti) 30 okkaya (12.000 dirhem) denktir. XVIII-XX. yüzyıllar arasında İstanbul (?) ve çevresinde kullanılan rıtlı 876 dirhemdi (Hasan b. İbrâhim el-Cebertî, vr. 27b); dirhem 3,2073625 gr. olarak alınırsa 2,80964955 kg. eder. Pegolotti'ye göre 47 Sivas rıtlı Akkâ kantarına eşittir; dola-

yısıyla Sivas rıtlı (227,8 kg. / 47 ≈) 4,85 kg. olur. Hasan el-Cebertî, Sivas rıtlını 1440 dirheme (4,6186 kg.) eşitler. XVIII. yüzyılda Antakya rıtlı 1560 dirhemdir. Bunlara karşılık XIX. yüzyılda Konya rıtlı 481,104375 gramdan ibarettir (*EI*² [İng.], VI, 120).

İbn Fazlullah el-Ömerî'ye göre Türkiye'deki diğer bazı rıtlar şunlardır:

Germiyan (Kütahya ve civarı),	
Bursa, Muğla, Tavas	3120 dirhem
Denizli	7 Mısır rıtlı
Kastamonu, Birgi ve Bafra	16 Mısır rıtlı
Marmara (Bergama),	
Antalya ve Tekekarahisanı	4 Mısır rıtlı
Balıkesir	8 Mısır rıtlı

Pegolotti'nin bazı rıtlara dair kaydettiği eşitlikler de şunlardır:

96 İstanbul rıtlı	100 Venedik küçük libresi
100 İstanbul büyük rıtlı	140 İstanbul küçük rıtlı
100 İstanbul büyük rıtlı	154 Pisa rıtlı
1 $\frac{1}{11}$ Ayasuluk rıtlı	1 Floransa libresi
1 Trabzon rıtlı	15 Pera libresi

Kaynaklarda 100, 115 ve 120 dirhemlik Osmanlı lidrelerinden bahsedilir. II. Bayezid devrine (1481-1512) ait Kânunnâme-i Mîzân-ı Mora'ya göre lidre 125 dirhemdir (Akgündüz, II, 469). 1129 (1717) tarihli Mora Vilâyeti Kanunnâmesi ipek kozası lidresini 133 dirheme eşitler (Barkan, s. 329). Hasan el-Cebertî 171 ve 176 dirhemlik iki farklı lodranın varlığını kaydeder. XIX. yüzyılın sonlarında 176 dirhemlik lodra resmen 564,5 grama sabitlenmiştir.

İran'da rıtlın yerini genellikle men almıştır. Arap coğrafyacıları rıtlı derken gerçekte çoğu zaman menni kasteder. Meselâ Makdisî süt, sirke vb. ürünler için kullanılan Şîraz büyük rıtlının 1040 dirhem olduğunu söylerken büyük Fars mennini kastetmiştir. Şîraz'da ekmek ve et için Bağdat rıtlı, diğer maddeler için bunun sekiz katına (3264 gr.) eşdeğer ağırlıkta olup Erdebil halkının rıtlı adını verdiği men kullanılırdı. IV. (X.) yüzyıl coğrafyacısı İstahrî, İstahr rıtlının 130 dirheme eşit olduğunu belirtir. Gîlân'daki 180 dirhemlik rıtlın VI. (XII.) yüzyıldan XII. (XVIII.) yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Cibâl'in başşehri Rey'de 300 dirhemlik rıtlı kullanılırken diğer yerlerinde bunun iki katı ağırlığında bir başka rıtlı mevcuttu (*EI*² [İng.], VI, 120). XVI. yüzyılda Portekiz hâkimiyeti sırasında Hürmüz rıtlı Portekiz arreteline (459 gr.) eşitti (Hinz, s. 32). XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi, Sâve rıtlının ağırlığını 130 dirhem = 4290 arpa olarak kaydeder. Bunun metrik karşılığı 408 gr.

civarındadır. IV. (X.) yüzyılda Azerbaycan'ın Hoy ve Urmiye gibi eyaletlerinde 300 dirhemlik (956,25 gr.) rıtlı kullanılırken diğerlerinde Bağdat rıtlı yaygındı. Yâkût el-Hamevî, Tebriz ve Erdebil arasındaki Verâvî'nin rıtlını 16 Bağdat rıtlına (= 2080 dirhem = 6528 gr.) eşitler. XIV. yüzyılda Türkistan'ın Hîve (Ürgenç) şehrinde rıtlı 330 dirhemdi. Aynı birim Deştikıpçak illerinden Saray'da (a.g.e., a.y.) ve Aral gölünün güneyinde uzanan Hârizm'de de kullanılıyordu.

Kuzey Afrika piyasasında Abbâsiler devrinde baharat dışındaki mallarla ilgili işlemlerde Bağdat rıtlı hâkimdi. IV. (X.) yüzyılda Mağrib fülful rıtlı 15 Bağdat ukyyesine denkti. Fâtümîler'in iktidarında kullanım alanı genişleyen fülful rıtlı Bağdat rıtlından 10 dirhem daha ağırdı (446,25 gr.). Kayrevan et rıtlı ise 128 dirhemdi. Hasan el-Cebertî ve Mustafa ez-Zehebî'nin zikrettiği 128 dirhemlik Frenk rıtlı ile bu aynı şey olabilir. V. (XI.) yüzyılda Mağrib rıtlı 96 miskale veya $137\frac{1}{7}$ dirheme eşitti. İbn Bat-tûta (ö. 770/ 1368-69) Mağrib ukyyesinin (= $\frac{1}{12}$ rıtlı) çeyrek Dimaşk ukyyesine yani 12,5 dirheme eşit olduğunu bildirir. Buna göre Mağrib rıtlı 150 dirhem demektir. Bir başka yerde ise 20 Mağrib rıtlının, her biri 144 dirhem olan 25 Mısır rıtlına denk düşüğünü belirtmektedir ki buradan Mağrib rıtlı ($25 \times 144 / 20 =$) 180 dirhem olarak hesaplanabilir. Kesin olmayan bilgiye göre 1500'lerde Mağrib rıtlı (ledre), $133\frac{1}{3}$ dirheme eşitti. XVII. yüzyıl yazarlarından Ahmed b. Muhammed el-Makkarî ve İbnü'l-İmâd'a göre 4 Mısır rıtlı 3,5 Mağrib rıtlına denktir.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'ye göre V. (XI.) yüzyılda kullanılan bazı Mağrib rıtları da şunlardır:

Tenes rıtlı	
Et için	67 ukyye = 1005 dirhem
Diğer şeyler için	22 ukyye = 330 dirhem
Tâhert et rıtlı	5 rıtlı
Ereşkûl, Melile ve	
Nekûr rıtlı	22 ukyye = 330 dirhem
Kayrevan et rıtlı	10 fülful rıtlı
Begâye et rıtlı	20 fülful rıtlı

VIII. (XIV.) yüzyılda İfrîkiye ve Fas rıtlı her biri 21 dirhem olan 16 ukyyeye (= 336 yerel dirhem) denkti. Hasan el-Cebertî ve Mustafa ez-Zehebî ise Fas, Tilimsân ve Tunus'ta kullanılan rıtlın ağırlığını 160 dirhem olarak verir. Makdisî'nin verdiği bilgilerden 144 dirhemlik Mısır rıtlının Tunus'ta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Pegolotti'nin kaydından VIII. (XIV.) yüzyılın ilk yarısında Tu-

nus rıtlının 490,7 gr. olduğu sonucu çıkmaktadır. XVII. yüzyılda da Tunus rıtlı 500 gr. civarındaydı. Tunus'ta 12 Ocak 1895 tarihli kanunla rıtlın metrik karşılığı 503,792 grama sabitlendi. Bunun dışında Mahmûd Ferve'nin verdiği bilgilere göre Tunus ticaretinde şu rıtlar da kullanılırdı: İlâc, baharat, tohum, yün, demir gibi bazı maddenler için 16 ukıyyelik (504 gr.) attar rıtlı; baklagiller için 17 ukıyyelik (535 gr.) bakkal rıtlı; zeytinyağı, bal, tereyağı, zeytin, kuru meyveler ve sabun için 18 ukıyyelik (567 gr.) pazar rıtlı; sebze, meyve, ot, haşhaş, odun, kömür vb. için 20 ukıyyelik (630 gr.) manav rıtlı; 13 ukıyyelik (400 gr.) Circîs rıtlı; 17 ukıyyelik (540 gr.) Mesâkin örgücü rıtlı; 24 ukıyyelik (754,9 gr.) Kâbis kasap rıtlı ve Kusûrüssâf dokumacı rıtlı; 32 ukıyyelik (1007 gr.) Kâbis manav ve tahıl rıtlı; 42 ukıyyelik (1332 gr.) Tevzer kasap rıtlı. Hasan el-Cebertî Kosantîne (Cezayir) rıtlının 158 dirhem olduğunu bildirir.

Endülüs rıtlı 96 miskale (453,3 gr.) eşittir. Endülüs'te yaklaşık 503,59 gramlık rıtlı yaygın şekilde kullanılırken et rıtlı bunun dört katı ağırlığa sahipti (*El²* [İng.], VI, 120-121). IV. (X.) yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal, Endülüs et rıtlının her biri 15 Bağdat ukıyyesi ağırlığındaki 9,5 fülful rıtlına (4,845 kg.) eşit olduğunu söyler. İbn Abdülber ve İbn Rüşd'ün verdiği bilgilerden, sonraki yüzyılda Endülüs rıtlının 140 adedi 100 Abdülmelik ölçek dirhemine eşit olan dirhemlerin $183\frac{3}{11}$ tanesine (389,45 gr.) denk geldiği anlaşılır. Onlara göre rıtlı daha önceleri 110 tanesi 100 Abdülmelik ölçek dirhemine tekabül eden dirhemlerin 144 adedine (389,45 gr.) eşitti. Endülüslü muhtesib Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed es-Sakatî'nin kaydından V. (XI.) yüzyılda Mâleka (Malaga) rıtlının 16 ukıyye = 320 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. VII. (XIII.) yüzyılda İşbîliye (Sevilla) rıtlı 16 ukıyye = 160 dirhem ağırlığındaydı.

Bunların dışında İbn Battûta'ya göre 748 (1347) yılında Delhi rıtlı (menni) 25 Mısır (11,3 kg.) veya 20 Mağrib rıtlına eşitti. İbn Fazlullah el-Ömerî, Evfât (Habeşistan) rıtlının 120 Mısır dirhemine (nukra) denk geldiğini belirtir. İbn Tağrıberdî'nin verdiği bilgilerden Semerkant rıtlı için şu eşitlik elde edilmektedir: 1 rıtlı = 10 Dimaşk rıtlı = 40 Mısır rıtlı = 4000 miskal.

BİBLİYOGRAFYA :

Kustâ b. Lûkâ, *Kitâb fi'l-Vezn ve'l-keyl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3711/5, vr. 69^b-70^a, 71^b; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 156, 191; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, II, 301; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 99, 146, 182, 191, 240, 381, 397, 452; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstîzkâr* (nşr. Sâlim M. Atâ – M. Ali Muavvaz), Beyrut 2000, III,

127-128; Nâsir-ı Hüseyin, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, s. 40, 42, 45, 102; Bekrî, *el-Muğrib*, s. 27, 62, 69, 78, 89, 91, 145; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed es-Sakatî, *Kitâb fi Âdâbi'l-hisbe* (nşr. G.-S. Colin – E. Levi-Provençal), Paris 1931, s. 13; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥṣîl* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1404/1407/1365-87, XVIII, 105; Es'ad b. İdrîsî, *el-Ekyâl ve'l-euzân* (Resûl Ca'feriyan, *Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân* içinde), [baskı yeri yok] 1375/1416, III, 344; a.mlf., *Nüzhetü'l-müşâḥ*, Beyrut 1409/1989, I, 6; Mahzûmî, *el-Müntekâ min Kitâbi'l-Minhâc fi 'ilmi ḥarâcî Mısr* (nşr. Cl. Cahen), Kahire 1986, s. 29-30; Celâeddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arîfî), Kahire 1365/1946, s. 15-16; Es'ad b. Memmâtî, *Kavâninü'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1411/1991, s. 361-362; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Lübânî), s. 202; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 48, V, 370; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnü'l-enbâ*, I, 521; İbnü'l-Uhuve, *Me'âlimü'l-kurbe fi ahkâmî'l-hisbe* (nşr. M. Mahmûd Şa'bân – Sıddîk Ahmed İsâ el-Mutîf), Kahire 1976, s. 138-140; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr* (nşr. Ahmed Abdülkâdir eş-Şazeli), Ebûzâbi 1424/2003, III, 191, 309, 331, 336, 339, 342, 348, 351, 355, 359, 363, 367, 375, 379, 383, 387, 419, 496; IV (nşr. Hamza Ahmed Abbas), Ebûzâbi 1423/2002, s. 68, 140, 193; F. B. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura* (ed. A. Evans), New York 1970, s. 31, 50, 52, 57, 65, 67, 90, 91, 101, 130 vd., 148; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaût – Tükrî Mustafa), Beyrut 1420/2000, XI, 311; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, I, 230; II, 576, 596, 698, 746, 759; Kalkaşendî, *Subḥu'l-a'sâ*, III, 441; IV, 118, 181, 198, 215, 233, 237, 422, 470; V, 85, 114, 177, 331, 342-343, 344, 357; Takıyyüddin el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, II, 435; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 162; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zuhûr*, V, 444-445; Makkarî, *Nefḥu't-ṭib*, II, 516; V, 258; Buhûttî, *Keşşâf-ül-kınâf*, I, 43-44; J. de Thévenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1987, II, 15, 32; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), VI, 195; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 381; Hasan b. İbrâhim el-Cebertî, *el-İkdû's-semîn fî mâ yete'allak bi'l-mevâzin*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3169, vr. 27^b, 30^b; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âşâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-cil), II, 513; III, 403; İbn Âbidîn, *Redd'ül-muḥtâr*, II, 365; M. C. – F. Volney, *Travels through Syria and Egypt*, London 1972, II, 422; A. von Kremer, *Aegypten*, Leipzig 1863, II, 120; Ali Paşa Mübârek, *el-Mizân fi'l-akıye ve'l-mekâyil ve'l-euzân*, Kahire 1309, s. 15-25, 57-73; G. Young, *Corps de droit ottoman*, Oxford 1906, IV, 369; Barkan, *Kanunlar*, s. 329; W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 27-33; B. Kisch, *Scales and Weights: A Historical Outline*, New Haven 1965, s. 255, 256; R. Ettinghausen, *Islamic Art and Archaeology: Collected Papers* (ed. M. Rosen-Ayalon), Berlin 1984, s. 857-860; Antoine Abdel-Nour, *Le commerce de Saïda avec l'occident du milieu du XVIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Beyrouth 1987, s. 108; *Système des mesures, poids et monnaies de l'Empire ottoman et des principaux états avec de nombreux exercices et des tables de conversion*, İstanbul 1988, s. 18, 20; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-92, II, 469; Kâmil el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb fi târî-*

hi Haleb (nşr. Mahmûd Fâhûrî – Şevki Saas), Dimaşk 1412/1991, I, 86-88, 90; K. M. Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge 1992, s. 208; M. Sâlim et-Tarâvne, *Târîhu munṭikati'l-Belkâ' ve Ma'an ve'l-Kerek: 1281-1337 h./1864-1918 m.*, Amman 1992, s. 222; Mahmoud Bey, "Le système métrique actuel d'Egypte", *JA*, I (1873), s. 81; M. H. Sauvaire, "On a Treatise on Weights and Measures, by Eliyâ, Archbishop of Nisibin", *JRAS*, IX (1877), s. 296-299; a.mlf., "Arab Metrology IV: Ed-Dahaby", *a.e.*, XIV/2 (1882), s. 284-285; a.mlf., "Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes", *JA*, IV (1884), s. 210-240, 307-316; E. Ashtor, "Levantine Weights and Standard Parcels: A Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages", *BSOAS*, XLV/3 (1982), s. 472-479; a.mlf., "Makâyil", *El²* (İng.), VI, 118-121; Sadok Boubaker, "Poids et mesures dans la régence de Tunis au XVIIe siècle: Le rıtl, le qafiz de blé et le mtar d'huile", *Turcica*, XVI, Paris 1984, s. 158-159; D. Thiollet, "Les mesures", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, sy. 5-6, Zaghuan 1992, s. 120; Mahmûd Ferve, "el-Mekâyis ve'l-mevâzin ve'l-mekâyil fi Tûnis hilâle'l-kameyn eş-sâmin ve't-tâsîf 'aşer", *a.e.*, sy. 7-8 (1993), s. 249-250; M. Vekov, "Maßeinheiten in den Bulgarischen Ländern vor der Einführung des Metrischen Maßsystems", *Bulgarian Historical Review*, XXVI/1-2, Sofia 1998, s. 125, 132.

CENGİZ KALLEK

RIZÂ (الرضا)

Allah'a nisbet edilen
haberî sıfatlardan biri.

Sözlükte "hoşnut ve memnun olmak" anlamındaki rızâ (rıdvân, merdât) masdardan isim olup "hoşnutluk, hoşnut ve memnun olma hal-i" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "rzy" md.; *Kâmus Tecümesi*, IV, 981-982). Râgib el-İsfahânî kelimenin köklerinden rıdvânın çokluk mânası taşıdığını ve bu sebeple Kur'an'daki kullanılıştta Allah'a tahsis edildiğini ifade eder (*el-Müfredât*, "rzy" md.). Kur'an-ı Kerim'de rızâ kavramı yetmiş üç yerde geçer. Bunların on üçü rıdvân şeklinde olup Allah'ın zâtıyla ilgilidir. Rızânın, "Allah'ın kulundan, kulun da Allah'tan hoşnut ve memnun olması" mânasında kullanılmasının yanı sıra bunların her birine veya insanların kendi aralarındaki rızalaşmalarına nisbet edildiği de görülmektedir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "rzy" md.). Âyetlerden anlaşıldığı üzere Allah'ın razı olduğu kullar aşap ve onları izleyenler (et-Tevbe 9/100), Bey'atürırdvân'da bulunanlar (el-Feth 48/18), Allah ve resulüne düşman olanları sevmeyenler (el-Mücâdile 58/22), yaratana ve yaratılmışlara karşı özünde ve sözünde doğru olan-